

Bouquet felfedezése által a Godefrid barát Annalesében közölt level elvesztette önálló forrásértékét. Ezután csupán az említett szerző levele csonka másolatának kell tekinteni.

Mivel a Kölni Királykrónikát, illetve annak magyar vonatkozású töredékét, mely a Levél szerzőjének nevét is tartalmazza Gombos felvette művébe, az azonosítást — habár ez nem tartozott szigorúan véve kiadói feladatai közé — maga is elvégezhetette volna. Ő azonban csupán Potthastra támaszkodott, és nem értékesítve Bouquet felfedezését, szintén kétszer közölte Hugo de Saint Paul levelét, illetve annak töredékét: egyszer a Királykrónikában, írója neve alatt; másodszer pedig mint a Névtelen tanúté.⁹ Ez valószínűleg nem következett volna be, ha Gombos — akár csak a saját maga számára is — elvégzi nemesak, amint azt Szentpétery észrevételezte, a főcímek, hanem azontúl az egyes közölt szövegrészek összehasonlítását is. Ezt Gombos, Szentpéterytől eltérő véleményünk szerint, legalább is a fent ismertetett esetben nem tette meg.¹⁰

A tartalmi összehasonlítást a Gombos művét felhasználni szándékozó kutató kénytelen elvégezni. Nem lehet ui. eleve kizárni további hasonló esetek előfordulását. Ha azonban ez az óvatosság indokolatlan is lenne, Gombos jegyzékéből mindenféleképpen törülnünk kell az Epistola anonymi testis oculati-t mint nem létező kútfőt. E levél, azáltal hogy megszűnt általában történeti kútfő lennie, elveszítette egyszersmind forrásértékét a magyar történelem számára is. Ezáltal a magyar történetírás szegényebb lett ugyan egy kútfővel, de gazdagabb egy, a forráskiadás terén szerzett tapasztalattal, melyet jövődő, Gomboséhoz hasonló jellegű publikációk esetén feltétlenül kamatoztatnia kell! Nem téveszthető azonban szem elől, hogy minden újabb kútfőkiadáshoz az ő művét kell alapul venni. Szolgáljon addig is ez az adalék segítségül Gombos nélkülözhetetlen művének jobb ismeretéhez és alkalmazásához!

ROKAY PÉTER

Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639). Egy Keszthelyen őrzött, 1652-ben megjelent párizsi nyomtatvány¹ kötésének töltelékanyagából magyar nyelvű nyomtatványtöredékek kerültek elő, köztük az *Útitárs* című imakönyv eddig ismeretlen kiadásáé. E töredékek a mű csonka címlapját, ajánlását, kalendáriumát és tartalomjegyzékét őrizték meg számunkra.

Az *Útitárs* első kiadását eddig csak utalásból ismertük. Megjelenési évére az 1643-as kiadás egyetlen fennmaradt csonka példányának előszavából lehetett következtetni, melyben Rezenyi György pásztonyi kanonok ezt írja:

„A Kegyes Olvasóhoz: Három esztendővel ez-előtt, egy Isten-féld és Nemzete-szerető Egyházi ember szedegetett vólt egybe egy Imádságos Könyvetskét, a' Keresztyének közönséges hasznára; melyet ÚTI-TÁRS-nak nevezett.”²

Korábbi szakirodalmunk — Szabó Károly tekintélyétől is megerősítve — az 1643-ban megjelent „három esztendővel ez-előtt” kifejezést szó szerint értelmezve az első kiadást 1640-re datálta: „Föltűnő, hogy az 1640-ben több mint ezer példányban kibocsátott első kiadásból ma egy sem ismeretes.”³

⁹ GOMBOS: *i. m.*, I, 483; II, 895—896.

¹⁰ Vö.: SZENTPÉTERY, *i. m.*, 520, 521.

¹ PONCIUS, Joannes: *Integer theologiae cursus ad mentem Scoti*. Parisiis 1652. Jelzete: KE 8.

² RMK I 1607. Pédány a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

³ Uo.

Vallatára fogván az előkerült töredékeket, az alábbi megfontolások alapján helyesbítünk kell az 1640-es megjelenés évet:

1. Az imádságos könyvecskét ajánló könyvnyomtató írásának kelte: „Sz. Mátyás Apostol napján. 1639.” Az ajánlást a könyvnyomtató a kötet kiszedése után szokta írni. Hogy a kötetet már kiszedték, bizonyítja az is, hogy a töredékeken található tartalomjegyzék lapszámokat tüntet fel.

2. A naptárrész 1639-től 1661-ig tart. Semmi értelme nem lett volna az 1639-es év feltüntetésének, ha a kötet 1640-ben jelent volna meg. (A második kiadásé: 1643-tól 1665-ig tart.)

3. Végezetül, a csonkán megmaradt címlapon — ha a betűk arányos elhelyezését figyelembe vesszük — az MDCXXXIX-es évmegjelölés esik középre.⁴ (L. 1–2 képet!)

Az előkerült töredék nyomtatási helye Pozsony, ideje 1639. Az ajánló sorok végén egy eddig ismeretlen könyvnyomtató neve is fölbukkan: *Zavari György*.

A 17. század első felében „a pozsonyi nyomda kiadványai többnyire hiányos impresszummal, rendszerint a műhely megnevezése nélkül jelentek meg ... 1631–1642 közötti években a hely és évszám mellett a pozsonyi nyomtatványokon egyetlen egyszer sincs a műhely megnevezve.”⁵

Holl Béla kutatásaiból tudjuk, hogy Némethi Jakab „... élete utolsó tizenegy esztendejében, 1635–1644 között Pozsonyban a kollégium nyomdájának vezetője, igazgatója (corrector typographiae, praefectus typographiae) volt.”⁶ Vagyis az ő igazgatása alatt működő Pázmány-féle nyomdának⁷ volt könyvnyomtatója Zavari György.

Az *Útitárs* szerzőjéről az újonnan előkerültek alapján sem tudhatunk meg többet: „egy Istenes Papi személy”, vagy ahogy Rezenyi György írta: „egy Isten-féld és Nemzete-szerető Egyházi ember.” Vagyis Hajnal Mátyás szerzősége továbbra is csak feltételezés. Hajnal Mátyás ugyanis egyik vezető egyénisége volt annak a „jezsuita-missio”-nak, amely Esterházy Miklós nádor és felesége Nyáry Krisztina körül, a főurak katolizálásában tevénykedett,⁸ ám nemcsak ő teljesített szolgálatot az Esterházy udvarban. A hiányos ajánló sorokat olvasva megtudhatjuk, hogy az imádságos könyvecskét Thurzó Örszébetnek, Esterházy Miklós második felesége leányának készítették.

⁴ A tükörméret 74×48 mm a címlapon is (a keretdíszat beszámítva). Miként a legalsó sorban lévő „esztendőben” szót pontosan középre helyezték, bizonyára a felette szereplő sorral is ezt tették: azaz a 'Posomban helymegjelölés előtti távolságot tartották meg a jobb oldalon is. Az M.DC.XL., vagyis az 1640-es évszám ezek alapján nem jöhet szóba, sőt az 1639-es év is csak az M.DC.XXXIX., és nem az M.DC.XXXVIII. alakban szerepelhet.

⁵ HOLL Béla: *A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből*. MKSz 1973, 375. — Ecsedy Judit szíves közlése szerint 1623 és 1648 között a pozsonyi nyomtatványokon a következő variációkkal találkozhatunk:

Pl. 1623–1638. „Nyomtatták Posomban (vagy Posomban) ... esztendőben.” (Kivéve: 1631-ben, mikor Rikesz Mihály volt a nyomdász. RMNY 1509, 1510.)

1639. „Posomban 1639. esztendőben.” RMK I 697.

1640. „Ki-nyomtattatta Posomban (t. i. a szerző). RMK I 705. stb.

⁶ HOLL Béla: *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1980. 176.

⁷ Pozsonyban a 17. század első felében három nyomdai felszerelést különíthetünk el: 1. „A Pázmány által a magyar jezsuitáknak adományozott nyomdát”. 2. a „Typus Ferencffyanus”-t. 3. és a „Typus novissimus”-t. Holl i. m. (5. sz. jegyzet) 383. Töredékünk megjelenési éve kizárja, hogy az utóbbi kettő szóba jöjjön, ugyanis a korábban megszerzett „Typus Ferencffyanus”, melyet Ferencffy Lőrinc királyi titkár Prágában saját költségén vásárolt, Némethi Jakab szorgalmazására csak a tulajdonos 1640-ben történt halála után került Bécsből Pozsonyba. Holl i. m. (5. sz. jegyzet) 384.

⁸ RMNY 1422. és Jenei Ferenc: *Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból*. ItK 1960, 687.

A bevezető sorok elmondják még azt is, hogy Nyáry Krisztina „panaszolkodott egy[házi ember]ek-előtt, olly Magyar Imádságos könyvetskék szűk-vólta-felől mell'eket Ifiuság, s kiváltképpen Leányaszszonyok, jó módgyával magokkal hordozhatnának.” A kis méretű imakönyvvel Nyáry Krisztina kívánságának tettek eleget, hogy a „Leány aszszonyok jó módgyával magokkal” hordozhassák. Tetszetős külsejére Malomfalvai Gergelynek, Battyhány Ádámmal írt levelében is történik utalás:

„A' mint uezsem ezembe nehezen lehet olyan formaban az imadsagos könyv, mint az utitárs, mind az által azon lesznek tellyes tehetségem szerint, hogy Nağodk kedue szerent legyen.”⁹

Az *Útitárs* olvasottságát és népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a Rezenyi György ajánlás, melyből kiderül, hogy az 1639-ben ezernél több példányszámban nyomtatott könyvecskéből 1643-ban már nem volt forgalomban egy sem.¹⁰

Az *Útitárs* című katolikus imakönyv¹¹ az OSZK bibliográfiai nyilvántartása szerint, 1769-ig kilenc kiadásban¹² jelent meg. Egynél több példány egyikből sem maradt fenn, pedig például az 1686. évi (példányból nem ismert) nagyszombati kiadás 3000 példányban került forgalomba.¹³ Valószínű, hogy e népszerű imakönyvet a ma ismertnél többször kinyomtatták.

Az 1639-es kiadás tartalomjegyzékét összehasonlítva az 1643-ban megjelentével a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az 1643-as kiadás 396 lap terjedelmű. Az 1639. évi (a tartalomjegyzék alapján) néhány lappal lehet 319-nél több. A második úgy követi az első felépítését, hogy néhol betold egy-egy új imádságot, esetleg kiegészíti (kiegészítheti) a már meglevőt.
2. A második kiadás „laistroma” (= tartalomjegyzéke) — az előző pontban írtak alapján — nem szó szerint másolja az 1639-es kiadásét.
3. A Rezenyi-féle (1643) kiadás fennmaradt példányából a címlapon kívül hiányzik a március és április hónapi kalendárium. Az első kiadás kalendáriuma teljes.
4. A naptár rész, a megjelenési évtől függően, eltér.
5. Az 1639-es kiadásból előkerült két ív valószínűleg próbanyomatnak készült. A próbanyomat ívei 12-es beosztásúak. A kilövés azonban rosszul sikerült, s így az ív megfelelőképpen nem hajtogatható. Az alkalmazott ívjel: (?)
A címlapot keretdísszel látta el, a tartalomjegyzéket pedig egyszerű záródísszel fejezte be a nyomdász.

⁹ ESTERHÁZY Miklósné, szül. Nyáry Krisztina, első férje: *Thurzó Imre*. Ebből a házasságból született Thurzó Erzsébet.

¹⁰ Az RMK I 1607. (Pozsony 1643.) előszavának részlete: „Mivel pedig e' Könyvetskének (noha akkor [ti. „három esztendővel ez-előtt''] ezernél-is többet bocháltak-ki) már minden Nyomatási el-fogytak; hogy annak emlekezete, a' Nyomatásokkal-együtt feledékensébbe ne menne; ujonnan akarám nap fényre hozni, és magam költségével (noha nem sokkal) a' Magyarok javára ki-nyomatni . . .”

¹¹ *Útitárs* címmel 1734-ben Fábri Gergely Győrött evangélikus imakönyvet is jelentetett meg: Nürnberg impresszummal.

¹² A kiadások és a példányok lelőhelyei: Pozsony 1639. (Keszthely) — Pozsony 1643. (Bp. Egyetemi Könyvtár) — Nagyszombat 1678. (Bp. OSZK, RMK I 1226a.) — Nagyszombat 1686. (Ø) — Kolozsvár 1714. (Pozsony, Egyetemi Könyvtár) — Győr 1745. (Bp. Egyetemi Könyvtár) — Csíksomlyó 1749. (Bp. OSZK) — Nagyszombat 1764. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) — Nagyszombat 1769. (Bp. Egyetemi Könyvtár).

¹³ SZABÓ József: *A pozsonyi könyvnyomdák története 1610-től 1826-ig*. Gutenberg (Eger) 1866, 85.

Az 1639-es *Útítárs címlapja* (kiegészítve a későbbi kiadásokból):

U T I — T A [R S] / R E G G E L [’s E S T V E] / és egyéb [üdőkben] / gyakorlando Im[ádságok, ha-] / lá-adások, [Dicsiretek, és] / Lelki [óhajtások.] / M E L L Y E K, [M I N T - E G Y J Ó] / U T I — T Á R S [A S Á G az em ?] / bert e’ Földi szá[rán ?] / dokságban vi-gasz[tallyák, ve-] / szedelemtől oltal[mazzák és] / végre Mennyei [hazájába] / jutattyá[k] / ¹Posomban, M.DC. [XXXIX.] / esztendőben.

Zavari György könyvajánlása:

...etes és Ngős / ... U R Z O Ó R - / ... Aszszonnak, / ... int: es Ngős / ... Z T E R - H A S I / ... erelme Házás- / ... kegyelmes Aszszo- / ... nak. / ... ya Isten tőlünk, / ... nyom, hogy az ő / ... k emberek-kő- / ... m, semmit hátra / ... Ezt, szeme-előtt / ... or-Ispánné Aszszo- / ... Grof Nyári Kristina / ... d Szerelmes Annya, / ... panaszol- kodott Egy- / ... ek-előtt, olly Magyar / Imádságos könvetskék szük-völ- / ta-felől, mell’e- ket Ifiuság, ’s kivált- / képpen Leány-aszszonyok, jó mód- / gyával magokkal hordozhatná- nak. Méltó panasznak látvan / ezt egy Istenes Papi személy, arra / indíttatott, hogy mas Imádságos / könvekből, rövid és aítatos Imád- / ságokat, ’s Lelki eppültre-való / dolgokat szedegetvén egybe, azo- / kat én-általam, az eléb említettekén / kívül, egéb rendeknek-is javára, / e’ kis formában ki-nyomtat. . . á. / E Könvetskét pedig, Uti-társ- / nak ne- vezte: nem chak azért, hog’ / azt magunkal künnyen viselhet- / tyúk, hanem még a’főlött, a’ben- / ne-levő Imádságotskáknak, és Ai- / tatosságoknak természetiért-is; / mellyek Útúnk terhét künnebbi- / tik, fáratságát nyugottják, sze- / renchétlenségét távoztattják, szo- / morúságát vigasztallyák. / Noha pedig külső színében, ez / eggy-ügyűeb, hogy-sem mellyel én / Ngd eleibe merjek menni: mind- / azáltal, ennek belső mivoltát te- / kintvén, a’ Ngd méltóságához ezt / méltatlannak nem ítélem. Ille- / n- / dő böchüllettel azért, imé én e’ / Könvetskét Ngodnak nyújtom: / kérvén azon, hogy Ngd-is aláza- / tos szolgáljától ezt jó neven vegye. / Posomban, Sz. Mátyás Apostol / napján. 1639. Ngdnak / Alázatos szolgálja, / Zavari György Könyv-nyomtato.

HÜBERT ILDIKÓ

Teleki László nevelésügyi munkásságához. A magyar művelődéstörténet számon tartja, de nem ismeri kellően és ezért nem tekinti jelentősnek Teleki László (1764–1821) munkásságát.¹ A nemzeti nyelvért, az anyanyelvű tudományosság fejlesztéséért, az akadémiai eszme megvalósulásáért, a magyar nyelvű színjátszásért sokan küzdöttek ebben a korban Bessenyeitől Széchenyiig. A nagy nevek, az igazán jelentős művek mellett azonban mégis figyelmezt érdemel Teleki László három munkája is, amelyekből egységes és haladó művelődéspolitikai koncepció bontakozik ki. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent a legkorábbi kéziratban maradt.² A kézirat általános nevelésméleti, a *Buzgó esdeklések* és az akadémiai tervzet közoktatási, tudomány- és művelődéspolitikai vonatkozásai kiegészítik egymást.

Thaisz András, Teleki László életrajzírója a *Tudományos Gyűjteményben* közzétett munkájában³ említést tesz arról, hogy Teleki a nevelésről „tudományos munkát” írt, de magát a művet nem ismeri. A kézirat 1907-ben került elő. A Teleki család levéltárának egy része ekkor került az Erdélyi Múzeum tulajdonába. Kelemen Lajos az anyag ren-

¹ L. VOINOVICH Géza: *Idősebb Gróf Telekei László irodalmi munkássága* ItK 1899. 129—167. — NÉGYESY László: *Egy régi magyar kultúrpolitikusról*. MPEad 1901. 595—605. — LUKÁCSY Sándor: *Id. Telekei László nevelésügyi reformgondolatai*. Köznevelés 1963. 346.

² *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó Esdekléssei gr. Telekei Lászlónak*. Pest 1806. 296. — *Über die Einrichtung einer Gelehrten-Gesellschaft in Ungarn*. Eine unmassgebliche Meinung des Gr. L. Teleki. Pesth, 1810. — TELEKI László: *A nevelésről*. MTAK Kézirat-tár, Régi s új írók 4-r. 133 sz.

³ Thaisz András: *Gróf Széki Telekei László életrása*. Tudományos Gyűjtemény 1823. I. 89—95.